

АЛЕКСАНДАР БУЛАТОВИЋ
Археолошки институт, Београд

КАРАКТЕРИСТИЧНЕ КЕРАМИЧКЕ ФОРМЕ НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ И У СЕВЕРНОЈ ЕГЕЈИ У ПОЗНО БРОНЗАНО ДОБА

UDK: 903.23"638"(497) e-mail: abulatovic3@gmail.com
DOI: 10.2298/STA1161121B Примљено: 19. фебруар 2011.
Оригиналан научни рад Прихваћено: 02. август 2011.

Апстракт. – Рад се бави проблематиком настанка и развоја појединих керамичких форми које су крајем средњег и у позно бронзано доба егзистирале на пространој територији од доњег Дунава до северне егејске обале. Реч је о лоптастим пехарима, крушколиким посудама разгранутог обода са лучним дршкама на трбуху, шољама са дршкама на чијем врху се налази пластични наставак, брадавичастим апликама на зидовима посуде и двојним посудама. Нарочита пажња посвећена је феномену лоптастих пехара у култури позног бронзаног доба (ЛВА) у долинама Вардара, Месте и Струме. Сви подаци до којих се дошло, првенствено анализом стилско-типолошких особина керамике из средњег и позног бронзаног доба на Балканском полуострву, при чему су узети у обзир и ритуали сахрањивања, топографија насеља, трговачке везе и климатске прилике у том периоду, указују на померања становништва од севера ка југу, већ крајем средњег бронзаног доба, односно током XV века пре н.е. Ова померања су допринела формирању културних група позног бронзаног доба на централном Балкану, као што су брњичка културна група, али се, међутим, не могу довести у везу са тзв. Егејском сеобом, која се догодила више од два века касније.

Кључне речи. – Балканско полуострво, крај средњег и позно бронзано доба, лоптасти пехари, брњичке урне, Дубовац–Жушо брдо–Грла Маре–Крна група, панаћинска културна група, брњичка културна група, ЛВА северне Егеје.

Крајем бронзаног и почетком гвозденог доба и Балканско полуострво, као и северна Егејска обала и њено залеђе, били су део територије на којој су се догодили извесни етно-културни процеси који су значајно изменили културну, вероватно и етничку слику становништва тадашње југоисточне Европе. Те промене су у стручној литератури, углавном, објашњаване миграцијама становништва, већих размера, мада се још увек не зна поуздано да ли су се миграције тих размера уопште и догодиле, ни да ли су оне узрок или последица тих промена. С обзиром да поуздани материјални остаци, који би указивали на сеобу недостају, сваки

податак у вези са овом проблематиком веома је драгоцен. У стручној литератури мишљења о интензитету тих евентуалних миграција варирају: према неким ауторима оне су чак проузроковале пад Микене, но пошто у слојевима урушавања у Микени, нису констатовани налази који указују на присуство страног елемента, већина не подржава ту тезу.¹

Крајем средњег и почетком бронзаног доба на централном Балкану и у северној Егеји уочава се

¹ Drews 1988, 207; Chadwick 1958, 11.

* Чланак представља резултат рада на пројекту: *Археологија Србије: културни идентитет, миграциони фактори, технолошки процеси и улога централног Балкана у развоју европске праисторије* (по 177020) Министарства просвете и науке Републике Србије.

дистрибуција веома сличних керамичких форми, украшених аналогним техникама и орнаменталним мотивима, која указује на могућност извесних миграција на овом прилично широком простору. Циљ рада је пружање новијих информација о овим потенцијалним миграцијама, односно о материјалној култури носилаца тих миграција и њиховом евентуалном утицају и улози у Егејској сеоби. Из тог разлога у овом чланку су представљени идентични или слични елементи уочени на грнчарији са краја средњег и из позног бронзаног доба, на територији која обухвата централни Балкан, доње Подунавље и северну Егеју. Рад је, заправо покушај да се на другачији начин, анализирањем и поређењем карактеристичних елемената материјалне културе из позног бронзаног доба на поменутој територији, провери аутентичност, односно карактер тих миграција, укључујући и тзв. Дорску сеобу, као и да се дефинишу потенцијална улога становништва Балканског полуострва у тим догађајима и етно-културне прилике на Балканском полуострву у то време.

КАТАЛОГ НАЛАЗИШТА

Керамички облици из северне Грчке (доњи токови Вардара, Месте и Струме), Македоније (Повардарје, басен Пчиње, Пелагонија) и са Халкидика (Ситонија), који припадају крају средњег и позном бронзаном добу (период Вг В2–На А1, према Рајнекеовој периодизацији), а стилско-типолошки су блиски керамици са централног Балкана, јесу:

– лоптасти пехари са два дршкама које прелазе обод и чији најистуренији делови прелазе ширину трбуха (тип кантароса), украшени, у већини случајева урезаним словом М са спиралним завршецима: а. Сарина међа; б. Крагујевац; с. Ђуприја;² д. Параћин, налазишта Глождак и Кнеселачка чесма;³ е. Обреж;⁴ ф. Рутевац;⁵ г. Вртиште;⁶ х. Медијана;⁷ и. Велика Лукања;⁸ ј. Клучка, Маџари;⁹ к. Вардарски рид¹⁰ (карта 1; Т. I/13, 14; Т. II/7);

– пехари изразито лоптасте профилације, уског отвора, са дршкама које прелазе обод, али им најистуреније тачке, на већем броју примерака не прелазе ширину трбуха (тип кантароса), у већини случајева богато украшени урезаним геометријским мотивима са инкрустацијом: 1. Теи;¹¹ 2. Говора Сат;¹² 3. Зимничка;¹³ 4. Збрадила;¹⁴ 5. Вербичоара;¹⁵ 6. Барча;¹⁶ 7. Арчар;¹⁷ 8. Плевен;¹⁸ 9. Черковна;¹⁹ 10. Варбовка;²⁰ 11. Нова Загора;²¹ 12. Пловдив;²²

13. Разкопаница;²³ 14. Каменска чука;²⁴ 15. Марикиново;²⁵ 16. Доња Топоница;²⁶ 17. Велика Лукања;²⁷ 18. Кончуљ;²⁸ 19. Кокино;²⁹ 20. Манастир;³⁰ 21. Уланци;³¹ 22. Потамои;³² 23. Чаушица;³³ 24. Кастанас;³⁴ 25. Асирос;³⁵ 26. Статмос Агиста;³⁶ 27. Кентриа;³⁷ 28. Тумба, Солун;³⁸ 29. Вардаровца;³⁹ 30. Сараце;⁴⁰ 31. Акбунар;⁴¹ (карта 1; Т. I/1–12; Т. II/1–6) и

² Stojić 1997, Pl. III/1. Pl. I/10, Pl. III/2.

³ Garašanin D. 1958, 302–304, Т. II/2; Stojić 1997, Pl. III/5.

⁴ Ташић 1990, 11–30.

⁵ Годоровић, Симовић 1959, сл. 4/1, 3.

⁶ Дејановић 1971, кат. бр. 240.

⁷ Garašanin M. 1996, Beil. Ia/B 21.

⁸ Пејић 2001, Т. I/6, Т. II/2, Т. III/12.

⁹ Mitrevski 1992/93, Fig. 2/9.

¹⁰ Митревски 2001, црт. 1.

¹¹ Schuster 2003, 119–127.

¹² Petrescu-Dimbovita 1995, Pl. T/VI.

¹³ Schuster 2003, Abb. 13/7.

¹⁴ Бабовић 1984, сл. 67.

¹⁵ Gumă 1997, Pl. LIIc/22.

¹⁶ Gumă 1997, Pl. LIIc/20.

¹⁷ Чичикова 1968, Обр. 2.

¹⁸ Hänsel 1976, Taf. 34/2–3.

¹⁹ Hänsel 1976, Taf. II/16.

²⁰ Hänsel 1976, Taf. 34/6.

²¹ Hänsel 1976, Taf. 36/2.

²² Детев 1964, Обр. 5/а–в.

²³ Detev 1981; Fig. 45/5, Fig. 50/6.

²⁴ Stefanovich, Bankoff 1998, Figs. 26, 34.

²⁵ Gergova 1995, Fig. 11.

²⁶ Трбуховић В. Трбуховић Ј. 1970, кат. бр. 37; упоредити са: Булатовић 2008а, Т. XXXIX/2.

²⁷ Пејић 2001, Т. I/4, 7, Т. II/3, Т. III/4, Т. V/3, Т. IX/2.

²⁸ Булатовић 2000, Т. I/16–19.

²⁹ Станковски 2007, кат. бр. 20.

³⁰ Јовчевска 2008, Т. IV–VI.

³¹ Mitrevski 2003, Т. V/1.

³² Grammenos 1981, Етк. I/9, Етк. III/1.

³³ Heurtley 1939, 221, cat. no. 435, Fig. 92; Touratsoglou 2000, 12, fig. 5.

³⁴ Hochstetter 1984, Taf. 13/5, Taf. 18/1, Taf. 27/8, Taf. 35/1, Taf. 47/1–3.

³⁵ Wardle 1997, fig. 3/3; Wardle K. A. and Wardle D. 2007, Pl. 14.

³⁶ Koukouli-Chrysanthaki 1982, Pl. 9.

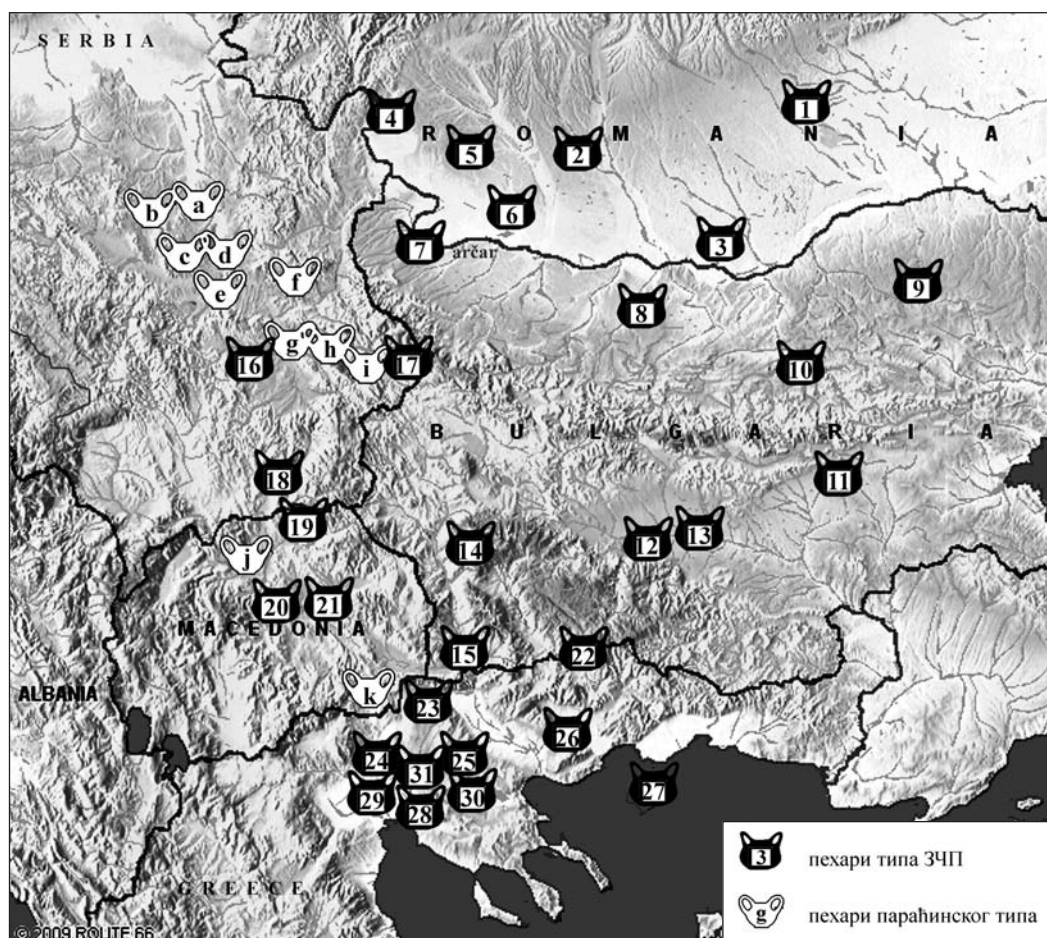
³⁷ Koukouli-Chrysanthaki 1982, Pl. 10.

³⁸ Andreou, Psaraki 2007, fig. 6, Pl. 4.

³⁹ Heurtley 1939, 214, cat. no. 403, 405.

⁴⁰ Heurtley 1939, 222, cat. no. 437.

⁴¹ Heurtley 1939, 224, cat. no. 449.

Карта 1. Налазишта на којима су евиденцирани лоптасти пехари

Пехари типа параћин: 1. Теи; 2. Говора сат; 3. Зимница; 4. Збрадила; 5. Вербицоара; 6. Барча; 7. Арчар; 8. Плевен; 9. Черковна; 10. Варбовка; 11. Нова Загора; 12. Пловдив; 13. Разкопанца; 14. Каменска чука; 15. Марикостиново; 16. Доња Топаоница; 17. Велика Лукања; 18. Кончуљ; 19. Кокино; 20. Манастир; 21. Уланци; 22. Потамои; 23. Чаушица; 24. Кастанас; 25. Асирос; 26. Статмос Агиста; 27. Кентрија; 28. Тумба, Солун; 29. Вардаровца; 30. Сараце; 31. Акбунар;

Пехари Зимница–Черковна–Пловдив типа (З.Ч.П.): а. Сарина међа; б. Крагујевац; с. Ђуприја; д. Параћин; е. Обреж; ф. Рутевац; г. Вртиште; х. Медијана; и. Велика Лукања; ј. Клуčka; к. Вардарски рид

Map 1. Sites with finds of globular beakers

Beakers of paraćin type: 1. Tei; 2. Govora sat; 3. Zimnica; 4. Zbradila; 5. Verbičoara; 6. Barča; 7. Arčar; 8. Pleven; 9. Čerkovna; 10. Varbovka; 11. Nova Zagora; 12. Plovdiv; 13. Razkopanica; 14. Kamenska čuka; 15. Marikostinovo; 16. Donja Toponica; 17. Velika Lukanja; 18. Končulj; 19. Kokino; 20. Manastir; 21. Ulanци; 22. Potamoi; 23. Čaušica; 24. Kastanas; 25. Asiros; 26. Statmos Agista; 27. Kentria; 28. Tumba, Solun; 29. Vardarovca; 30. Sarace; 31. Akbunar

Beakers of Zimnicea–Čerkovna–Plovdiv type (Z.Č.P.): a. Sarina međa; b. Kragujevac; c. Đuprija; d. Paraćin; e. Obrež; f. Rutevac; g. Vrtište; h. Medijana; i. Velika Lukanja; j. Klučka; k. Vardarski rid

– крушколике посуде са лучним, вертикално постављеним дршкама на трбуху, задебљаног, косо засеченог или разгрнутог обода, у неким случајевима са прстенасто профилисаном унутрашњом иви-

цом (којима би најприкладнији *terminus technicus* био брњичке урне јер су посебно карактеристичне за брњичку групу, што не значи да све брњичке урне које се овде помињу припадају тој културној групи):

1. Кокино код Куманова;⁴² 2. Клучка (Мацари) код Скопља;⁴³ 3. Штип;⁴⁴ 4. Манастир, Чашка;⁴⁵ 5. Стоби, Југозападна некропола;⁴⁶ 6. Прилеп, Варош;⁴⁷ 7. Вардарски рид;⁴⁸ 8. Каменска чука;⁴⁹ 9. Пловдив;⁵⁰ 10. Разкопаница;⁵¹ 11. Сандански;⁵² 12. Фаиа Петра код Сидирокастра;⁵³ 13. Потамои и Ексохи, некрополе спаљених покојника под тумулима;⁵⁴ 14. Статмос Агиста;⁵⁵ 15. Асирос;⁵⁶ 16. Кастанас;⁵⁷ 17. Вардаровца⁵⁸ (карта 2; Т. I/15–21; Т. II/8–13).⁵⁹

Осим поменутих карактеристичних облика, у керамичком инвентару културних група на северу Грчке, евидентирани су следећи елементи карактеристични за централни Балкан: шоље са једном дршком која прелази обод и на чијем се врху налази пластични наставак (Кастанас, слој 13; Сикиа, Халкидик, гроб 80; Кастри, Тасос; Вардарски рид),⁶⁰ затим брадавичасте апликације на зидовима посуда (Кастанас, од слоја 14; Клучка; Вардарски рид, слој 15),⁶¹ двојне посуде (Разкопаница; Фаиа Петра; Статмос Агиста; Кентриа; Кастанас),⁶² као и други спорадично заступљени налази (карта 2).

ДИСПОЗИЦИЈА И ХРОНОЛОГИЈА НАЛАЗА

Лоптасти пехари (кантароси)

Један од најиндикативнијих керамичких облика из позног бронзаног доба на простору између југоисточних огранака Карпата и северне егејске обале јесу пехари (кантароси) лоптасте форме. Јављају се у неколико варијанти – ужег или ширег отвора, са или без орнамента, са лучним или коленасто савијеним дршкама – али им је свима заједничка лоптаста форма, по којој се разликују од крушколиких пехара, карактеристичних за претходни период.

Ипак, и међу лоптастим пехарима уочене су неке разлике, према којима се могу одредити у два типа.

На централном делу Балканског полуострва, у Поморављу и, спорадично у Вардарској долини, евидентирани су лоптасти пехари, који се у неким детаљима разликују од примерака из јужне Румуније, Бугарске и северне Грчке. Ти пехари су мањих димензија, углавном уског отвора, са лучним, широко постављеним дршкама које прелази обод. Размак између дршки, готово у свим случајевима шири је од пречника трбуха посуде. Украшени су, у највећем броју урезаним паралелним линијама које формирају мотив у виду стилизованог слова М, или обрнутог

слова V, са спиралним завршецима. На многим примерцима је и спољна страна доњег дела дршке украшена вишеструким V линијама. Највећи број примерака тих пехара евидентиран је на налазиштима параћинске културне групе, па се тај тип лоптастих пехара може означити као пехар параћинског типа.

Осим лоптастих пехара параћинског типа, постоје пехари изразито лоптасте профилације или врећасте профилације, већих димензија, уског отвора, са дршкама које прелази обод, али им најистуреније тачке, углавном, не прелази ширину трбуха. Ти пехари су, већином, богато украшени урезаним геометријским мотивима, најчешће спиралним и праволинијским, испуњеним инкрустацијом. Иако су уочене мање стилско-типолошке разлике између

⁴² Станковски 2007, кат. бр. 26–29.

⁴³ Mitrevski 1992/93, Fig. 1/2, 4, Fig. 2/1, 8.

⁴⁴ Митревски 1997, 297.

⁴⁵ Трајчевска 2008, Т. XVIII, Т. XIX.

⁴⁶ Митревски 1997, 313.

⁴⁷ Китаноски 1980, сл. 11 и 12.

⁴⁸ Митревски 2001, црт. 1.

⁴⁹ Stefanovich, Bankoff 1998, Fig. 29 and 30.

⁵⁰ Детев 1964, Обр. 6/а–г, Обр. 7/а–в.

⁵¹ Троя и Тракия 1982, кат. бр. 429.

⁵² Alexandrov et al. 2007, Т. 4/г.

⁵³ Βαλλα 2002, 108, Φιγ. 12; Valla 2007, Fig. 12.

⁵⁴ Grammenos 1981, Ειϛ II, Ειϛ IX/5, Ειϛ X/2, 7, Ειϛ XI/3, Ειϛ XII/2, 3.

⁵⁵ Koukouli-Chrysanthaki 1982, Pl. 6.

⁵⁶ Halstead, Jones 1980, Fig. 9/6, Fig. 10/15; Wardle 1997, fig. 2/1; Wardle K.A. and Wardle D. 2007, Pl. 11.

⁵⁷ Hochstetter 1984, Taf. 10/1, Taf. 36/2–3, Taf. 50/1,2, Taf. 65/1, Taf. 67/2.

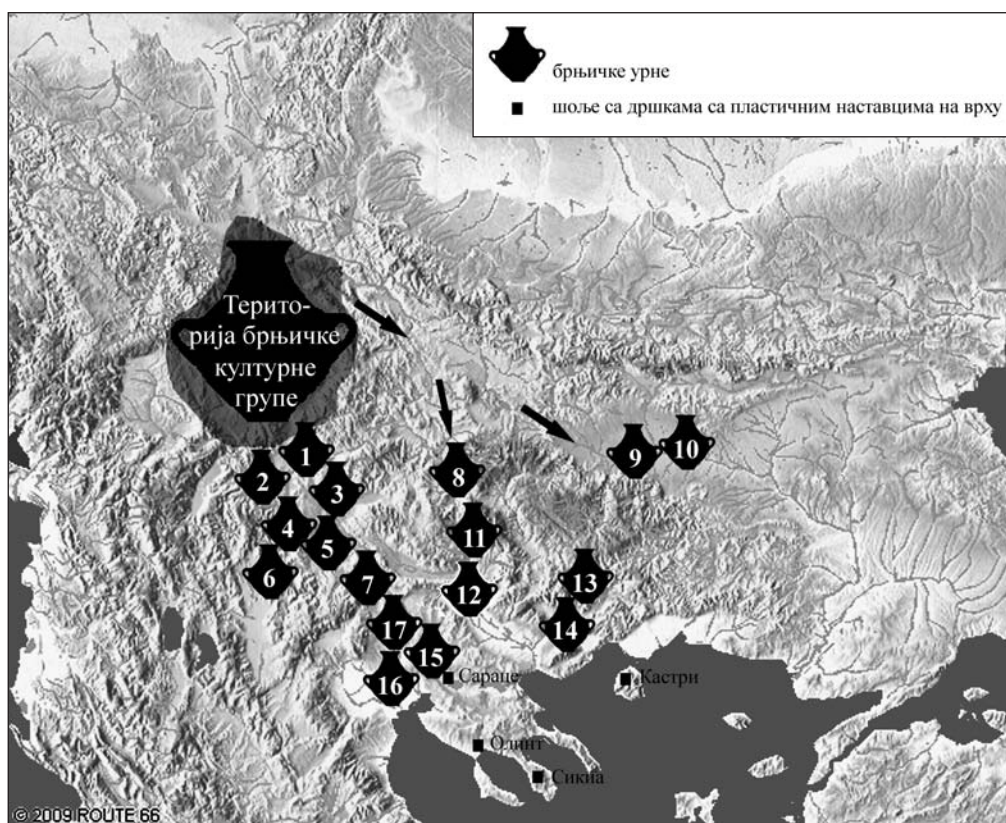
⁵⁸ Heurtley 1939, cat. no. 408.

⁵⁹ Ове посуде су карактеристичне за брњичку културну групу која је егзистирала на подручју југоисточне Србије, Косова, Пештера и североисточне Македоније у позно бронзано доба. Посуде овог типа су најбројније на некрополама у: Доњој Брњици (Srejović 1959/60, 83–135, Ljuci 1984, 25–34), Пештеру (Летица 1981, 9–16), Горњој Стражави (Жрстић 1992, 231–248), Улпијани (Cvetković-Tomašević 1983, 67–94), Пироту (Јевтић 1990, 92–103), Врапцу (Јоцић, Стојић, 2001, 285–294) и на многим другим некрополама и насељима брњичке групе. Опширније о брњичкој културној групи видети у: Срејовић 1959/60, 83–135; Лазих 1996; Стојић 2001, 15–94; Стојић 2008, 73–84.

⁶⁰ Hochstetter 1984, Taf. 71/3; Carington-Smith, Vocotopoulou 1993, Fig. 7; Koukouli-Chrysanthaki 1982a, Abb. 3/1; Папазовска 2005, Т. V/35.

⁶¹ Hochstetter 1984, Taf. 39/10; Mitrevski 1992/93, Fig. 2/2; Митревски 2001, црт. 1.

⁶² Detev 1981, Fig. 37; Valla 2007, fig. 14; Koukouli-Chrysanthaki 1982, pl. 15; Koukouli-Chrysanthaki 1982a, Abb. 3/1; Hochstetter 1984, Taf. 4/1, Taf. 30/3, Taf. 44/1.

Карта 2. Налазишта на којима су евидентиране брњичке урне:

1. Кокино; 2. Клучка; 3. Штип; 4. Манастир; 5. Стоби; 6. Прилеп; 7. Вардарски рид; 8. Каменска чука;
9. Пловдив; 10. Разкопаница; 11. Сандански; 12. Фаиа Пеџра; 13. Поџамои и Ексохи; 14. Статмос Агиста;
15. Асирос; 16. Кастанас; 17. Вардаровца.

Map 2. Sites with finds of brnjica urns:

1. Kokino; 2. Klučka; 3. Štip; 4. Manastir; 5. Stobi; 6. Prilep; 7. Vardarski rid; 8. Kamenska čuka; 9. Plovdiv;
10. Razkopenica; 11. Sandanski; 12. Faia Petra; 13. Potamoi i Exochi; 14. Statmos Agista
15. Asiros; 16. Kastanas; 17. Vardarovca.

појединих примерака, тај тип лоптастог пехара је, генерално узевши, карактеристичан за налазишта културног комплекса Зимничеа–Черковна–Пловдив, па је у наставку рада, да би се избегло понављање дугог описног назива, означен као пехар типа Зимничеа–Черковна–Пловдив, односно скраћено, ЗЧП тип пехара.

Пехари парафинског типа евидентирани су искључиво у Поморављу и Понишављу, са изузетком два примерка, из долине Вардара (Вардарски рид и Клучка – Т. I/14).

Фрагменти пехара парафинског типа нађени су у стамбеном објекту са керамиком брњичке и парафинске културне групе на Медијани. Керамика се може одредити у хоризонт I тзв. Медијана групе, који је, према C₁₄ датуму из једног објекта тог хори-

зонга датован у XIII век пре н.е.⁶³ Пехари парафинског типа нису евидентирани у Поморављу у затвореним целинама, па се њихова хронолошка припадност не може прецизније одредити. Ипак, према стилско-типолошким особинама и аналозијама са пехарима на северу Грчке, пехари су одређени у период Вг С – На А1, према Рајнекеовој периодизацији.⁶⁴

Занимљиво је да се орнаменти најчешће заступљени на тим пехарима, јављају и на керамици и антропоморфним фигуринама културне групе Дубовац – Жуто брдо – Грла Маре – Крна, односно претходне ватинске културе, али карактер везе, у културном и

⁶³ Coles, Harding 1979, 452; Булатовић 2008, 235.

⁶⁴ Stojić 1997, 61.

хронолошком смислу, између ових култура још није јасно дефинисан.

За разлику од параћинских пехара констатованих у Поморављу, где су уобичајени орнаменти у виду слова М или обрнутог слова V, са завршецима у облику спирале, на пехарима параћинског типа у долини Вардара, евидентирани су орнаменти у виду две спирале које се додирују.

Варијанте пехара типа ЗЧП

Увидом у налазе тог типа на Балкану, констатовано је да постоји више варијанти ЗЧП типа пехара. Наиме, у Влашкој низији и бугарском Подунављу, као и у северној Грчкој лоптасти пехари имају лучне дршке и богато су украшени урезаним инкрустованим линијама које формирају различите мотиве, док су у централној Бугарској и Македонији, ови пехари углавном неукрашени. Примећује се да су пехари са севера (Влашка низија и бугарски део Подунавља) украшени углавном кружним мотивима или праволинијским геометријским мотивима, док је на југу (северна Грчка) главни орнаментални мотив спирала, али се у мањој мери јављају и праволинијски мотиви. Такође је констатовано да у највећем броју пехара са севера, дршке спајају трбух и обод посуде, док су на југу, дршке постављене тако, да спајају обод и раме пехара.

Лоптасти пехари јављају се и на територији брњичке културне групе, али спорадично, и са неким специфичним обележјима, према којима се разликују од пехара типа параћин и пехара ЗЧП типа. Изразити су лоптасте форме, са кратким вратом, а у већини случајева испод обода су украшени немарно урезаним линијама које формирају висеће троуглове (Д. Топоница, Кончуљ, Кокино – Т. I/8; Т. II/4). Према облику, ти пехари су много ближи ЗЧП типу, него параћинском типу, па се могу одредити као варијанта ЗЧП типа пехара.

У средишњем Повардарју и северној Македонији, лоптасти пехари немају украс и обично имају коленасто савијене дршке са пластично моделованим врхом (Манастир, Уланци, Кокино),⁶⁵ док су у централној Бугарској и бугарском делу Тракије, ти пехари без украса, али са лучним дршкама, које су на локалитетима у долини Струме мало оштрије савијене на врху, па подсећају на коленасте дршке (Каменска чука и некропола инхумираних покојника у Санданском).⁶⁶ И ти пехари су типолошки веома блиски ЗЧП типу пехара, односно могу се одредити у варијанту тог типа (Т. I/7).

У Понишављу су констатована оба типа пехара: параћински и ЗЧП тип. На Медијани, у стамбеном објекту који је истражен 2008. године, са керамиком карактеристичном за параћинску и брњичку културну групу, евидентирани су фрагменти два пехара параћинског типа.⁶⁷ Са старијих ископавања на Медијани, такође потичу налази пехара тог типа.⁶⁸ У делу Понишавља уз границу са Бугарском јављају се углавном пехари типа ЗЧП, богато орнаментисани (Мађилка; Велика Лукања).⁶⁹ На осталој керамици са ових локалитета видљиви су елементи параћинске културне групе и спрадично, брњичке културне групе.

У северној Грчкој пехари типа ЗЧП имају изразити лоптасту профилацију и богато су орнаментисани урезаним и инкрустованим спиралним и праволинијским мотивима (Т. I/10–12; Т. II/5, 6).

Порекло, хронологија и дистрибуција пехара

Проблем порекла и правца дистрибуције тих посуда директно је повезан са њиховом хронологијом. Технике и мотиви орнамената, као и лоптаста форма имају аналогије у културама које су претходиле позном бронзаном добу у српском и румунском делу Подунавља. Реч је најпре о ватинској култури, затим култури трансданубијске инкрустоване керамике, Вербичоара културе, као и културној групи Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна. Дакле, веома слични пехари, лоптасте форме, богато украшени урезаним мотивима (кругови, меандри, праве линије праћене убодима и др.) карактеристични су за фазе III–V Вербичоара културе, које се одређују у период XVI–XIV века пре н.е.⁷⁰ Еволуција ових пехара може се пратити од фазе III, у којој су пехари скромније украшени, углавном праволинијским мотивима, док су у фазама IV и V, богатије украшени, претежно спиралним орнаментима. Разлике су примећене и код дршки, јер се на старијим пехарима јављају коленасто савијене др-

⁶⁵ Јовчевска, 2008, Т. IV–VI; Митревски 2003, Т. V/1; Станковски 2007, кат. бр. 20.

⁶⁶ Stefanovich, Bankoff 1998, Fig. 26; Alexandrov et al. 2007, Т. 7/1.

⁶⁷ Булатовић 2008, сл. 4/1–2.

⁶⁸ Garašanin 1996, Beil. Ia/B21.

⁶⁹ Јевтић 1990, Т. IV/1; Пејић 2001, Т. I/4–7, Т. II/2–3; Т. III/4, 9, 12, Т. V/3–4.

⁷⁰ Petrescu-Dimbovita 1995, 271–272, Pl. T/VI; Gumă 1997, Fig. 7, Pl. LIIc/20–24.

шке са пластичним наставцима на врху, а у млађим фазама су карактеристичне лучне дршке, без пластичних наставака. Занимљиво је да се идентични облици дршки јављају на пехарима типа ЗЧП у Македонији и долини Струме (Уланци, Манастир, Каменска чука, Сандански).

У културама које су претходиле позном бронзаном добу, на територији Тракије и грчке Македоније нису забележене посуде сличних стилско-типолошких карактеристика из којих су могли настати, односно еволуирати пехари типа ЗЧП,⁷¹ тако да се њихово порекло не може везати за културе средњег бронзаног доба са овог дела Балкана.

На некрополи инхумираних покојника у Зимничу, такав пехар је евидентиран у гробу 17 (Т. I/5), где је окарактерисан као импорт из фазе IV Теи културе.⁷² Пехар чија форма има карактеристике и пехара параћинског типа и ЗЧП типа, орнаментисан у маниру групе Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна евидентиран је у гробу 88 (Т. II/1), на некрополи спаљених покојника у Орсоји.⁷³ Ова некропола се датује у период од XIV до XII века пре н.е.

Важно је напоменути да су и у Поморављу, осим карактеристичног параћинског типа пехара, евидентирани пехари са орнаменталним мотивима карактеристичним за пехаре типа ЗЧП из Подунавља, односно шрафираним кружним тракама (локалитет Сарина међа код Јагодине),⁷⁴ па се може закључити да су параћински тип пехара и ЗЧП тип пехара, бар у једном тренутку били истовремени. Они су стилско-типолошки веома блиски и, очито припадају једном ширем културном комплексу, па је могуће да су настали на основама истих културних традиција.

На југу територије на којој су констатовани пехари типа ЗЧП, у грчкој Македонији, такав пехар се први пут јавља у слоју 17 у Кастанасу (сл. 1), заједно са крушколиком посудом, са лучним дршкама и разгнутим ободом (брњичка урна).⁷⁵ Слој се одређује у почетак позног бронзаног доба (период Вг С, према Рајнекеовој периодизацији). Међутим, ти пехари су најбројнији у слоју 14b у Кастанасу, који је датан у другу половину периода Вг D, док их у млађим слојевима нема. Занимљиво је да се и брњичке урне јављају, односно губе, у истим слојевима као и пехари.

Остала налазишта у грчком делу Македоније, на којима су евидентирани пехари типа ЗЧП, такође припадају позном бронзаном добу. На насељу у Асиросу, ови пехари су констатовани у 9. фази, која одговара LH IIIA2/B, односно периоду 1350–1300.

године пре н.е.⁷⁶ У Статмос Агисти, тај тип пехара евидентиран је у слоју који припада позном бронзаном добу (LBA), према грчкој периодизацији бронзаног доба.⁷⁷

На налазишту Тумба у Солуну, лоптасти пехари се јављају већ у VII–VI слоју (крај XV и почетак XIV века пре н.е.), али имају изражен врат и украшени су искључиво праволинијским урезаним мотивима, без спирала, док се лоптасти пехари облика и орнамената карактеристичних за ову регију јављају у фазама V–IV (крај XIV и прва половина XIII века пре н.е.).⁷⁸ На насељу у Копривлену, у долини Месте, на крајњем југу Бугарске, лоптасти пехари констатовани су у слојевима Копривлен I и II, који се датују у XVI, односно XIV–XII век пре н.е.⁷⁹

Према хронолошкој детерминацији слоја 17 у Кастанасу (приближно XIV век пре н.е.), и фазе 9 у Асиросу (установљених калибрираним C₁₄ датумима), појава пехара типа ЗЧП у грчкој Македонији и југозападној Тракији може се одредити у период Вг C–D, односно половину XIV века пре н.е.

Пехари ЗЧП типа констатовани су на насељу на Каменској чуци у долини Струме. Калибрираним C₁₄ датумима, насеље је датовано у период приближно 1230–1160 пре н.е. (Вг D – На A1, према Рајнекеовој хронологији).⁸⁰

На локалитету Градиште у Кончуљу, у долини Биначке Мораве, фрагменти лоптастих пехара са урезаним мотивима констатовани су у слоју испод урушеног бедема, датованом, према керамици и бронзаном српу, у период Вг D – На A1.⁸¹

Брњичке урне и други налази

Крушколике посуде задебљаног, косо засеченог, или разгнутаг обода, понекад са прстенасто профи-

⁷¹ Aslanis 1985, Taf. 1–133.

⁷² Schuster 2003, 119–127, Abb. 13/7.

⁷³ Georgiev 1982, 197, Abb. 4/5.

⁷⁴ Stojić 1997, Pl. III/4.

⁷⁵ Поново подсећамо да је за ове посуде, услед недостатка адекватнијег термина употребљен термин брњичке урне, само као технички назив и да то не значи да припадају тој културној групи.

⁷⁶ Wardle 1997, 445–448; Wardle 2007, 459–463.

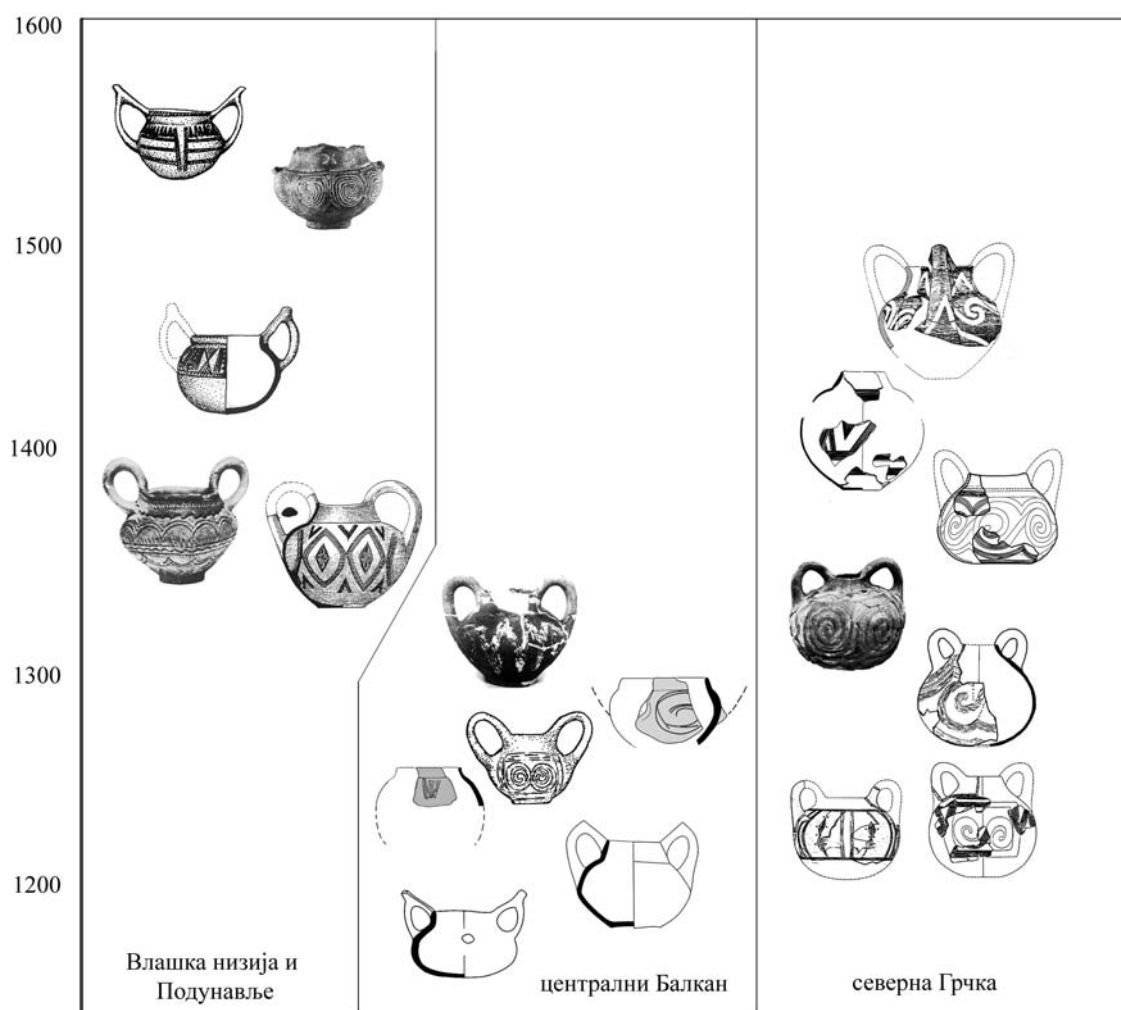
⁷⁷ Koukouli-Chrysanthaki 1982, 231–258, Pl. 9.

⁷⁸ Andreou, Psaraki 2007, Fig. 6, Pl. 4.

⁷⁹ Alexandrov 2002, 77–80, Figs. 14, 21 и 23.

⁸⁰ Stefanovich, Bankoff 1998, 279–282.

⁸¹ Булатовић 2000, 33, 40.

Сл. 1. Табела са хронологијом и диспозицијом лоптастих пехара

Fig. 1. Table of chronological and dispositional determination of globular beakers

лисаном унутрашњом ивицом и са вертикално постављеним лучним дршкама на трбуху, најчешће се јављају у брњичкој култури па би им назив брњичке урне био као технички термин најадекватнији. У Асиросу, те се посуде јављају у слоју који припада фази 14, паралелној са почетком фазе Кастанас IV, односно слојем 17 у Кастанасу (Т. I/18), што одговара почетку XIV века пре н.е.⁸²

У Кастанасу се тај тип посуде јавља у слоју 18 (крај XV и почетак XIV века пре н.е.),⁸³ што приближно одговара фази 14 у Асиросу (Т. I/21). Иако се у Кастанасу такве посуде јављају у 18 слоју, најбројније су у 15 слоју, а губе се већ после слоја 14b. У слоју 16, који приближно одговара XIII веку пре н.е., констатован је један типичан брњички обод са прстенасто профилисаном унутрашњом ивицом,⁸⁴

вероватно као резултат контаката са брњичком културном групом, који су већ потврђени и другим налазима.⁸⁵

На некрополи са инхумираним покојницима у Фаиа Петри (констатован је и један гроб са спаљеним покојником), евидентирана је посуда типа брњичке урне, богато украшена урезаним спиралама, шрафираним тракама и тачкастим убодима, хронолошки опредељена у ЛН ШВ/ЛН ШС период, при-

⁸² Wardle 1997, Fig. 2/1; упоредити са: Hochstetter 1984, Abb. 54.

⁸³ Hochstetter 1984, Taf. 10/1.

⁸⁴ Hochstetter 1984, Taf. 28/10.

⁸⁵ Булатовић 2007, 38–39; Стојић 2008, 79.

ближно XIII/XII век пре н.е.,⁸⁶ а посуде тог типа су евидентирани у некрополама спаљених покојника под тумулима у Потамои и Ексохију (Т. I/19, 20), као и на насељу Статмос Агиста у источној Македонији (Т. II/13), који се датују у период ЛНШС, односно приближно XII век пре н.е.⁸⁷

У средњем току Вардара посуде тог типа евидентирани су на некрополама спаљених покојника и на градинским насељима. У остави керамике код Прилепа, у групи керамике 1, уз типичну брњичку урну са прстенасто профилисаним унутрашњом ивицом обода (Т. II/10), констатовани су једноухи пехари, здела косо канелованог трбуха, амфора са хоризонтално и вертикално постављеним дршкама, украшена брадавичастим апликацијама, које су окружене концентричним жлебовима, као и фрагментована брњичка урна.⁸⁸ Према аналогијама амфоре из Прилепа, са керамиком из слојева 12 и 13 у Кастанасу,⁸⁹ група керамике 1 из оставе код Прилепа може се датовати у крај XII и почетак XI века пре н.е. Међутим, тај облик амфоре, али са сликаним кружним мотивом који је окружен сликаним концентричним кружним прстеновима, јавља се већ у фазама IV–V на локалитету Тумба у Солуну, што хронолошки одговара крају XIV и првој половини XIII века пре н.е.⁹⁰

Брњичке урне констатоване су и на некрополама спаљених покојника у Стобима, Штипу и Чашки (Т. II/9), опредељеним у период XII–XI века пре н.е.,⁹¹ као и у горњем току Вардара, у гробовима спаљених покојника у Клучки код Скопља (Т. I/15, 16), из XII–XI века пре н.е.⁹²

На територији данашње Бугарске посуде тог типа констатоване су на градинском насељу на Каменској чуки, на некрополи инхумираних покојника у Санданском, у Разкопаници и остави керамичких посуда у Пловдиву (Т. I/17). У Санданском, у гробу 3, поред инхумираног покојника евидентирана је крушколика урна са лучним дршкама на трбуху између којих се налазе брадавичасте апликације (Alexandrov et al. 2007, Т. 4/g). Некропола у Санданском је опредељена у ЛН ШС1 период, односно прву половину XII века пре н.е. или период На А1, према Рајнекевој периодизацији.

Веома је занимљив налаз урне типа Белегиш II, са ободом прстенасто профилисане унутрашње ивице карактеристичним за налазишта брњичке културне групе.⁹³ Та посуда указује на ширење културног утицаја са централног Балкана према истоку, или чак миграционе процесе у којима су учествовали и

носиоци брњичке културне групе, заједно са носиоцима Гава–Белегиш II културе, почевши од XII века пре н.е.

Осим лоптастих пехара и брњичких урни, на територији северне Грчке у позно бронзано доба јављају се и двојне посуде, брадавичасте апликације и пластични наставци на врховима дршки, идентични примерцима у Поморављу.

Двојне посуде се на Кастанасу јављају већ у 19 слоју, крајем XV века пре н.е., а губе се са слојем 14b, када се на истом локалитету јављају, односно губе, брњичке урне односно лоптасти пехари. Двојне посуде су констатоване на некрополи у Фаиа Петри, фази 6 у Разкопаници и на праисторијском насељу у Статмос Агисти.⁹⁴ Евидентирани су, у свим случајевима, са лоптастим пехарима или брњичким урнама, а хронолошки се везују искључиво за ЛВА северне Грчке, односно фазе ЛН IIIА – ЛН IIIС (XIV–XII век пре н.е.).

Брадавичасте апликације на трбуху посуде на северу Грчке се први пут јављају у слоју 14b у Кастанасу, који је опредељен у крај XIII века пре н.е., али су најбројније у млађим слојевима из позног бронзаног и раног гвозденог доба.⁹⁵ Осим у Кастанасу, брадавичасте апликације су констатоване у Фаиа Петри,⁹⁶ Клучки,⁹⁷ Вардарском риду, у слоју 15⁹⁸ и на бројним локалитетима у Тракији у рано гвоздено доба (Кастанас, слој 12; Троја, слој VIIIb; Сулуклу Мевкии, Марица и Малкото кале и многи други примери).⁹⁹

⁸⁶ Valla 2002, 108, Fig. 12; Valla 2007, Fig. 12.

⁸⁷ Grammenos 1981, Етк. II, Етк. IX/5, Етк. X/2, 7, Етк. XI/3, Етк. XII/2, 3; Koukouli-Chrysanthaki 1982, Pl. 6.

⁸⁸ Китаноски 1980, Сл. 2–3, 5, 11–13.

⁸⁹ Hochstetter 1984, Taf. 83/5, Taf. 67/2.

⁹⁰ Andreou, Psaraki 2007, 416. Тај сликани мотив, можда представља имитацију брадавичасте апликације окружене жлебовима, која потиче са северног и централног Балкана.

⁹¹ Митревски 1997; Јовчевска 2008.

⁹² Mitrevski 1993, 115–124.

⁹³ Троја и Тракија 1982, кат. бр. 429.

⁹⁴ Detev 1981, Fig. 37; Valla 2007, fig. 14; Koukouli-Chrysanthaki 1982, pl. 15; Koukouli-Chrysanthaki 1982a, Abb. 3/1.

⁹⁵ Hochstetter 1984, Taf. 39/10, Taf. 76/4, Taf. 81/4, Taf. 90/1, 4.

⁹⁶ Valla 2002, Fig. 12.

⁹⁷ Mitrevski 1992/93, Fig. 2/2.

⁹⁸ Митревски 2001, црт. 1.

⁹⁹ Hochstetter 1984, Taf. 76/4, Taf. 81/4, Taf. 90/1,4; Blegen et al. 1958, Fig. 218/C84, Fig. 271/4, Fig. 274/2, Fig. 275/6,7; Czyborra 2005, Taf.13/11, 24/1, 11, 25/5.

Пластични наставци на врху дршки, евидентирани су већ у културама средњег бронзаног доба у Подунављу и Трансилванији (Витенберг, Вербичоара), али су карактеристични за културе позног бронзаног доба у Поморављу.¹⁰⁰ На југу Балканског полуострва, такви пластични наставци, најчешће на дршкама шоља, констатовани су у Клучки,¹⁰¹ Сицији на Халкидику,¹⁰² Кастрију на Тасосу,¹⁰³ Кастанасу.¹⁰⁴ Некропола у Клучки датована је у период Вг D – На А1, док су локалитети на Тасосу и Халкидику датовани у рано гвоздено доба (EIA). Слој у Кастанасу у коме је нађена дршка са пластичним наставком на врху датован је у период На А1.

Брадавичасте апликације на зидовима посуда и пластични наставци на врховима дршки могу се одредити у познији период LBA културе у северној Грчкој, у односу на лоптасте пехаре и брњичке урне.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Лоптасти пехари типа ЗЧП евидентирани су на пространој територији од Влашке низије и доњег Подунавља до долина Вардара, Месте и Струме и од Добруце до Поморавља (карта 1). Према диспозицији налаза пехара тог типа констатовано је да се територија њиховог распрострањања сужава од севера ка југу, што указује на правац њиховог ширења, од севера, где је територија најшира, ка југу, где се своди на узан простор између долина Вардара и Месте.¹⁰⁵

Лоптасти пехари типа ЗЧП евидентирани су на свим типовима налазишта. На северу се везују за некрополе инхумираних покојника (Зимница, гроб 17),¹⁰⁶ заветне оставе (Черковна, Пловдив, Говора) и насеља (Теи, Арчар, Плевен), док су на југу евидентирани на некрополама спаљених покојника (Велика Лукања, Мађилка, Кентриа, Потамои, Манастир), некрополама са инхумираним покојницима (Уланци, Сандански) и насељима (Кончуљ, Кокино, Асирос, Кастанас, Статмос Агиста). Дакле, тај тип пехара (са неким регионалним варијететима) део је инвентара културних група чији носиоци имају различиту материјалну и духовну културу, па се искључује могућност да је реч о популацији идентичне етничке припадности. Међутим, прихватање те основне лоптасте форме пехара, као и брњичке урне и других керамичких облика на тако пространој територији, која се, такође, подудара са

територијом на којој су били заступљени двоухи пехари у рано бронзано доба, указује на могућност да су ове популације етнички блиске.

Форма пехара типа ЗЧП настала је из лоптастих пехара из фаза II–III Вербичоара културе (примерци из Барце, Вербичоаре), које припадају средњем бронзаном добу, а еволуирала је и проширила се на суседне културе Зимница–Черковна–Пловдив, Теи у фазама IV и V.¹⁰⁷

У културној групи групи Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна, сличан тип пехара јавља се истовремено са Вербичоара III–IV фазама (примерци из Орсоје, Корбова), па се може претпоставити да је цео западни део Влашке низије (румунски део доњег Подунавља) био територија на којој се формирао лоптасти облик пехара, од којег ће, еволуацијом, као и утицајима млађих културних група из окружења, настати пехари типа ЗЧП.

На пехарима из ране фазе Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна културне групе уочене су спирале као један од орнаменталних мотива, вероватно наслеђен из ватинске културе, или преузет из Витенберг културе. Занимљиво је што се на млађим пехарима типа ЗЧП, тај мотив не јавља. Веома је необично, међутим, што је мотив спирале веома заступљен на пехарима типа ЗЧП у северној Грчкој. Тај мотив на северу Грчке, на локалитету Кастанас јавља се већ у 19 слоју (приближно XVI век пре н.е.), када су, уосталом, уочене и друге промене у орнаменталном стилу, у односу на претходни период. Постоји неколико теза којима би се могао објаснити феномен појаве спиралног орнамента и лоптастих пехара на северу Грчке.

Према првој тези лоптасти пехари, заједно са мотивом спирале долазе директно са севера, из Вербичоара културе или других сродних култура, трговачким путевима, којима су на север долазили микенски мачеви и други налази пореклом са југа. У прилог тој тези могу се навести бројни метални на-

¹⁰⁰ Boroffka 1994, Taf. 62/3; Gumă 1997, Pl. LIIC/20.

¹⁰¹ Mitrevski 1993, Fig. I/5, Fig. II/1.

¹⁰² Carington-Smith, Vocotopoulou 1993, Fig. 7; Carington-Smith 1994, Fig. 3.

¹⁰³ Koukuli-Chrysanthaki 1982a, Abb. 3/1.

¹⁰⁴ Hochstetter 1984, Taf. 71/3.

¹⁰⁵ Упоредити: Tasić 1998, 531–536, karta 1.

¹⁰⁶ Schuster 2003, Abb. 13/7.

¹⁰⁷ Упоредити: Leahu 1995, 271–272.

лази микенског порекла који датирају из средњег и позног бронзаног доба, евидентирани у доњем Подунављу и Трансилванији.¹⁰⁸ Мотив спирале, нарочито текуће спирале, веома је често заступљен на посудама Витенберг културе, на чијој су територији констатовани бројни налази микенског порекла.¹⁰⁹ На директне везе између Витенберг културе у Трансилванији и култура позног бронзаног доба у северној Грчкој указује здела из Вардаровце, која је, формом и орнаментом готово идентична посудама из Витенберг културе, али и зделама из ране фазе брњичке културне групе.¹¹⁰ Према неким ауторима данашња Европа је у бронзано доба имала неколико занатских центара, који су међусобно веома интензивно трговали,¹¹¹ тако да је тешко рећи одакле потиче и ко је од кога преузео мотив спирале, али је извесно да је тај орнаментални мотив веома распрострањен у средње бронзано доба, од степске културе и Карпатског басена, на северу, до минојске и микенске културе, на југу. Та интензивна трговина илустрована је бројним налазима микенске провијенције евидентираним на Балкану, као што су: шлемови, стрелице, секире, калупи, бодежи, ножеви, мачеви, антропоморфне фигурине, посуде од печене земље.¹¹²

Према другој тези мотив спирале и форма лоптастих пехара у Грчку је доспела током сукцесивних миграција, крајем средњег бронзано доба, са територије северног Балкана. Под притиском носилаца Хигелгребер културе са севера, дошло је до дезинтеграције ватинске културе, после чега се њени носиоци, односно носиоци млађих културних група које су настале њеном дезинтеграцијом крећу према југу. Овом тезом би се могли објаснити и бројни налази који припадају културној групи Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна и хоризонту Мојсиње–Добрача, констатовани у долинама Велике Мораве, Јужне Мораве, Пчиње и Вардара (Пољана, Кленовик, Рајкинац, Давидовац, Шаинце, Доњи Вртогош, Бубањ, Клучка) и северној Грчкој (двојне посуде и *horror vacui* манир украшавања на брњичким урnama и пехарима, мотив спирале и др.).¹¹³ Идентичан мотив спирале као на пехарима из Клучке, Статмос Агисте и Кентрие, констатован је на пехару лоптасте форме у гробу 136 на Гламији, који припада најстаријем хоризонту сахрањивања на некрополи, а опредељује се у период Вг В1–В2, односно у крај XVII и почетак XVI века пре н.е.¹¹⁴ На некрополи у Мацарима (Клучка), осим пехара парафинског типа (који су стилско-типолошки веома блиски типу

ЗЧП пехара), јављају се и крушколике посуде типа урне, косо засечених обода, са лучним дршкама на трбуху, које су карактеристичне за брњичку културну групу, као и зделе S профилације лучно моделованог обода, са дршкама на чијем врху се налазе пластичне апликације, које представљају симбиозу керамичких елемената култура средњег и позног бронзаног доба Олтеније (Балта Сарата, Жуто брдо) и парафинске културе.¹¹⁵ На директну везу између културних група са севера и југа Балкана указује налаз двојне посуде из Фаиа Петре, које су карактеристичне за позно бронзано доба у Олтенији, Банату и Поморављу, орнаментисане спиралним мотивима, у маниру културне групе Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна.¹¹⁶ На истој некрополи, уз двојну посуду су констатовани пехар ЗЧП типа и брњичка урна, богато орнаментисана у истом маниру. Ти подаци још интензивније повезују стилско-типолошке одлике керамике из тих удаљених регија, у време средњег и позног бронзаног доба. Обичај сахрањивања, међутим, констатован на некрополи у Мацарима (кремација), до тада није познат у Македонији, па се може претпоставити да је реч о миграцијама

¹⁰⁸ Irimia 1982, Abb. 4/2; Petrescu-Dimbovita 1995, Nr. Cat. 6 и 9; Vulpe, Zamoșteanu 1982, 118–120; Alexandrescu 1966, 119–120.

¹⁰⁹ Boroffka 1994, Taf. 1/9–10, Taf. 4/10, Taf. 5 и др; Alexandrescu 1966, 119–120.

¹¹⁰ Heurtley 1939, fig. 87/m; Boroffka 1994, Taf. 77/1–2, 4–5, 7, 11; Стојић 2001, Т. IV/7, Bulatović 2008a, Т. XLVIII/5, 7–11, Т. XLVI/2.

¹¹¹ Sherratt 1994, 244–276.

¹¹² Heurtley 1939, fig. 104/bb, fig. 104/ff, fig. 104/ee; Паровић-Пешикан 1995, 3–26; Стојић 2004, 240–242, Т. XLVIII/1; Булатовић 2007, Т. LVIII/3.

¹¹³ Стојић 1998, 133–146; Стојић 1998a, Pl. I/2–3, Pl. II/3–4, Pl. III/7–9, Pl. IV/5 и др.; Булатовић 2007, Т. XLII/1, Т. XLIII/1, Т. XLIX/17–19, Т. LXXIII/1–3.

¹¹⁴ Крстић 2003, 122, Т. XII/5; упоредити датовање културе Жуто брдо–Грла маре у: Gogaltan, F. 1998, 191–212.

¹¹⁵ Посуде имају облик посуда и обода из Олтеније и Баната, док су дршке и пластични наставци карактеристични за парафинску културну групу, али је важно напоменути да су идентичне дршке са пластичним наставцима на врху евидентирани и у Витенберг култури (Boroffka 1994, Taf. 62/3, Taf. 145/5). Иако су парафинска и брњичка културна група стилски веома блиске, мора се узети у обзир чињеница да је парафинска културна група настала на територији на којој се десила дезинтеграција ватинске културе, па су се етно-културни процеси у тој културној групи одвијали другачије него на територији брњичке културне групе.

¹¹⁶ Valla 2007, Fig. 14; Крстић 2003, Т. I/5, Т. IX/8, Т. XIII/5a.

са севера, које су на овај простор донеле тај погребни ритуал, јер да је реч само о културним утицајима које је прихватило аутохтоно становништво, не би био прихваћен стран ритуал сахрањивања, односно покојници би били инхумирани, као што је то био обичај у претходном периоду на овој територији.¹¹⁷

Сличност између лоптастих пехара са Кастанаса и Подунавља констатовала је и А. Hochstetter. Лоптасте пехаре са Кастанаса, према стилско-типолошким особинама, она везује за културне групе Черковна, Теи, Вербичоара–Говора, а орнаменте у виду спирала везује за Витенберг културну групу.¹¹⁸

Према трећој тези, лоптасти пехари богато украшени су резултат симбиозе културних утицаја са севера и југа. Тако је лоптаста форма пехара у северној Грчкој резултат културних утицаја са севера, док мотив спирале којима су пехари и брњичке урне украшене, потиче са југа. Иако су пехари евидентирани на пространој територији, богато су украшени само на крајњем југу (северна Грчка), западу (Поморавље) и на северу њихове територије (Влашка низија), док су у централном делу територије (већи део данашње Бугарске), махом неукрашени. Та чињеница може да указује на засебан развој ових пехара на југу и северу, на који су знатно утицале аутохтоне културе. Тако је на југу пресудан утицај на орнаменту пехара, можда заправо октопус стил минојске, односно микенске културе, која је достигла врхунац у ЛН ШС периоду.¹¹⁹ У том случају спирале би, заправо, представљале очи октопода, као упрошћен мотив овог стила. Међутим, поставља се питање зашто би само тај орнамент био преузет из богате микенске културе, јер у време појаве лоптастих пехара украшених спиралама, други налази или керамички елементи који би се могли повезати са микенском цивилизацијом нису евидентирани на локалитетима у северној Грчкој. Метални налази из тог времена (период Вг С) су спорадични, а и микенске посуде су веома ретке, а јављају се тек од периода ЛНША2, односно периода Вг С/D, дакле нешто касније него лоптасти пехари орнаментисани текућим спиралама.¹²⁰ Такође су спирале које подсећају на представу очију октопода (две раздвојене или спојене спирале начињене са неколико концентричних урезаних линија), млађе и јављају се тек од 16. слоја на Кастанасу (друга половина XIV века пре н.е.), док је мотив текуће спирале евидентиран већ од 18. слоја на истом локалитету (приближно XV век пре н.е.).

Гледано са позиције тренутног стања истражености, можда су све три тезе делимично тачне, па ипак, највише аргумената пружио је друга теза, према којој су се, почевши од средњег бронзаног доба, после дезинтеграције ватинске културе одвијале sukcesивне миграције мањих размера, од севера, ка југу, које су учествовале, поред аутохтоне јужноморавске варијанте ватинске културе из средњег бронзаног доба, у формирању многих културних група из позног бронзаног доба на централном Балкану, као што су параћинска и брњичка културна група.¹²¹ Ове миграције дале су допринос и стварању културе позног бронзаног доба северне Грчке (ЛВА култура), која је оформљена на основама аутохтоне културе средњег бронзаног доба, уз керамичке елементе пореклом са севера (лоптасти пехари, брњичке урне, двојне посуде и др.), али и југа (мат сликање, зделе оштрије S профилације са коленасто савијеним дршкама, а касније, и микенски импорт).

Због тога је керамички инвентар културних група на централном и источном Балкану, генерално узевши веома сличан, иако постоје извесне регионалне разлике. Тако су током развоја параћинске културне групе већу улогу имале културе са севера, док су на брњичку културну групу интензивније утицале културе са југа (варијанта пехара ЗЧП типа, зделе са косо постављеним лучним дршкама на ободу, урезани орнаменти). То потврђују и налази брњичких урни које су евидентирани у басенима Јужне Мораве, Вардара, Струме и Месте, као и у горњем делу басена Марице. Форма ових посуда једино је могла произаћи из амфора пост-ватинских културних група, као што је Белегиш–Кручени и културна група Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна. И ове посуде имају рашчлањену форму, односно врат издвојен од трбуха хоризонталним жлебом, затим лучне дршке на трбуху и разгнут обод, а на неким примерцима присутне су и брадавичасте апликације.¹²²

¹¹⁷ У Македонији се у средње и позно бронзано доба покојници искључиво инхумирају, већином у згрченом положају (Митревски 1997, 19–23).

¹¹⁸ Hochstetter 1982, Abb. 3–5.

¹¹⁹ Desborough 1964, Pl. I/c, Pl. VI; Popham 1994, 296.

¹²⁰ Wardle, Wardle 2007; упоредити Hoddinott 1989, 64.

¹²¹ Мисли се првенствено на Мојсиње–Добрача хоризонт и Жуто брдо и Белегиш–Кручени културне групе, али се не сме занемарити ни утицај Витенберг културе.

¹²² Вранић 2002, кат. бр. 15, 16, 39, 41, 52, 68, 126, 130; Крстић 2003, Т. II/3, 4, Т. IV/1,2, Т. VII/4, Т. VIII/4, Т. IX/4, Т. X/4 и др.

Готово идентичне посуде су констатоване у долинама Јужне Мораве и Нишаве (Давидовац, Велика Лукања), које су вероватно биле главни комуникациони правци ових миграција. Такође је у Кастанасу, у слоју 18, датованом у XV век пре н.е. евидентирана брњичка урна, која типолошки, међутим, много више личи на жутобрдске амфоре, него на урне из брњичке културне групе.¹²³ И на некрополама у Мацарима, Мађилки и у Великој Лукањи, урне из гробова са кремираним покојницима више подсећају на жутобрдске амфоре и посуде из хоризонта Мојсиње–Добрача, него на брњичке урне.

Те информације, такође указују на извесне миграције носилаца пост-ватинских културних група, као и културне групе Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна, на север Грчке и њиховом утицају на формирање културних група позног бронзаног доба на централном Балкану и северу Грчке (сл. 1). Касније су те групе развијале властити керамички типолошки опус, под културним утицајем претходних аутохтоних култура, као и суседних културних група.

Орнаментални стил на посудама позног бронзаног доба на северу Грчке, потпуно неуобичајен за културе које су претходиле позном бронзаном добу на овој територији, веома је сличан маниру украшавања посуда културне групе Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна. Најзаступљеније је урезивање, убадање и инкрустоване, а од мотива се у обе културне групе јављају спирале, изломљене линије, висећи троуглови и, спорадично, меандри.

И када је погребни ритуал, односно начин сахрањивања у питању, сличности између некропола Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна групе, брњичке групе, као и некрополе у Мацарима је несумњив. Покојници су спаљени, а затим су остаци похрањивани у урне, које су, затим покриване зделама. И на некрополама са спаљеним покојницима на северу Грчке, покојници су такође спаљивани и похрањивани у урне, али нема података о покривању урни зделама (Фаиа Петра, Сикија, Ексохи, Потамои).

На везе између Подунавља и северне Грчке указивао је пре много деценија Милојчић, који је претпоставио да ЛВА керамика северне Грчке потиче из Подунавља, из културне групе Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна.¹²⁴ Граменос, међутим, критикује ту идеју и сматра да је територија северне Грчке била настањена аутохтоним становништвом, које је у позно бронзано доба живело на маргинама микенске цивилизације и које је највероватније проузроковало и њен пад. Према сазнањима којима да-

нас располажемо, чини се да су оба аутора у праву – јесте реч о локалном становништву, али чији етнички супстрат чини и становништво које је у рано бронзано доба населило овај регион и које је етнички блиско популацији са централног Балкана, захваљујући сукцесивним померањима становништва, затим становништво које је пореклом из Подунавља, а, вероватно, и остаци пре-индоевропског становништва (Пелазги?).¹²⁵ Миграције, започете крајем средњег бронзаног доба довеле су до стварања етничког микстрата на територији, од доњег Подунавља, до северне егејске обале, нарочито у долинама Јужне Мораве и Вардара, на Косову, у долинама Струме, Месте и горњем току Марице, на шта указују и наведени керамички елементи који, поред духовне културе, најцеловитије дефинишу етно-културну припадност једне популације.

Померања становништва која су отпочела у доњем Подунављу крајем средњег бронзаног доба (приближно XV век пре н.е.), у правцу југа трајала су кратко, док се нису формирале стабилне заједнице позног бронзаног доба на централном и јужном Балкану, и хронолошки посматрано нису могла имати никакве везе са тзв. Егејском сеобом, која се датује приближно на почетак XII века пре н.е.

Тек касније, приближно половином XII века пре н.е. настављају се интензивнија померања становништва у истом правцу, продором носилаца канеловане керамике типа Белегиш II–Гава. И ове миграције, које су биле знатно агресивније, судећи према бројним градинским насељима у басену Јужне Мораве, као и слојевима паљевине у насељима позног бронзаног доба на централном и јужном Балкану завршиле су свој пут, као и претходне миграције, на северозападној обали Егејског мора. Слој паљевине на насељу у Кастанасу (12 слој), датује се у крај XII и почетак XI века пре н.е., приближно

¹²³ Hocshstteter 1984, Taf. 10/1; Крстић 2003, Т. VII/4, Т. IX/4, Т. XIV/6.

¹²⁴ Grammenos 1981, 70–71.

¹²⁵ У рано бронзано доба, на територији Балкана раширила се форма крушколиких пехара са дршкама које прелазе обод. Та керамичка форма, заједничка за културне групе на територији од Дунава до обала Егејског мора, можда указује на блиску етничку припадност њених носилаца, као и форма лоптастих пехара много касније. Већ у рано бронзано доба ствара се етнички супстрат, који ће бити дефинисан у позно бронзано доба, из којег ће се у развијено гвоздено доба коначно искристалисати палеобалкански народи.

као и слој паљевине у Вардини.¹²⁶ У Поморављу крајем периода На А1, нови керамички елементи откривају присуство стране популације која је носилац канеловане керамике типа Белегиш II–Гава. Ти налази су у басенима Велике и Јужне Мораве заступљенији од локалне керамике током периода На А2/В1 (XI/X век пре н.е.). Хронолошки гледано, ни ове миграције се не могу повезати са Егејском сеобом, односно падом Микене који се датује око 1200. године, што потврђује и недостатак стране керамике у слоју урушавања у Микени.¹²⁷

* * *

Према претходном излагању, може се закључити да су пехари типа ЗЧП настали у позно бронзано доба у Влашкој низији и Подунављу, еволуцијом форми пехара културних група из претходног периода. Готово истовремено, у позно бронзано доба варијанта те керамичке форме, богато украшена (претежно спиралама) налик орнаменталном маниру културне групе Дубовац–Жуто брдо–Грла Маре–Крна, јавља се у ЛВА култури на северу Грчке. Очито се тај стилски манир, са спиралом као карактеристичним елементом проширио релативно брзо сукцесивним миграцијама, у периоду XV/XIV века пре н.е. на југ Балканског полуострва, обухватајући на тај начин пространу територију од јужних ограда Карпата, до северне обале Егејског мора.¹²⁸ Симбиозу аутохтоне керамичке форме из средњег бронзаног доба и новог спиралног орнамента најбоље илуструје крушколики пехар са две дршке које прелазе обод, украшен сликаним спиралама, из слоја 18 у Кастанасу, који се приближно датује у XV век пре н.е.¹²⁹

Учесници тих миграција су, заправо, носиоци културних група које су настале на северу Балканског полуострва, током XVI и XV века пре н.е., дезинтеграцијом ватинске културе. Они се услед притисака са севера и северозапада крећу ка југу, утичући на формирање и развој културних група на тлу централног Балкана. Крајња дестинација миграција биле су долине Месте, Струме и Вардара, где се од XV века пре н.е. примећује страни културни утицај који постаје најинтензивнији током XIV века пре н.е.

Недоумица како су учесници миграција релативно брзо и лако прелазили територију централног Балкана, могла би се објаснити слабом насељеношћу ове територије, проузрокованом неповољним

климатском променама у рано бронзано доба, које су трајале до средњег бронзаног доба, након чега температура почиње да опада и клима постаје пријатнија за живот.¹³⁰ Ове миграције, међутим, не могу се довести ни у какву везу са тзв. Егејском сеобом, као уосталом, ни миграције које су се одиграле у периоду На А1–А2, а које су, вероватно, покренули носиоци канеловане керамике Гава–Белегиш II типа са севера Балкана.

Током позног бронзаног доба формирана култура у северној Грчкој утиче на развој брњичке културне групе, нарочито њене јужне периферије, али и културних група у средњем Повардарју. Од краја позног бронзаног доба у северној Егеји приметан је јак утицај микенске културе, а нешто касније и брњичке културне групе са севера (брадавичасте апликае на зидовима посуда, пластични наставци на врховима дршки, дршке са лепезастим проширењем на врху), заједно са елементима карактеристичним за хоризонт канеловане керамике у Поморављу (керамика типа Гава–Белегиш II, односно керамика гвозденог доба Ib, према периодизацији Поморавља М. Стојића). Након тога, судећи према насељу на Кастанасу (слој 12), долази период културне стагнације на северу Егеје, када се мат сликање потпуно губи, а најзаступљенија техника украшавања, поред урезивања и утискивања, постаје канеловање.

¹²⁶ Stefanovich 1973, 148–156.

¹²⁷ Drews 1988, 207; Chadwick 1958, 11.

¹²⁸ Пехари лоптасте форме евидентирани су и у Добруци (Irimia 1982, Abb. 2/2–3, Abb. 3/1).

¹²⁹ Hocshsteter 1984, Taf. 8/7; упоредити са: Aslanis 1985, Taf. 5/15, Taf. 30/10–13.

¹³⁰ Todorova 2007, 1, 5; упоредити са: Bouzek 1994, 231–232. Према Bouzeku један од разлога миграција у позно бронзано доба је колебање климе централне Европе у Br C/D, што је резултирало порастом популације и ремећењем баланса моћи између европских варвара и медитеранске цивилизације, односно крећањем становништва према југу.

БИБЛИОГРАФИЈА:

Alexandrescu 1966 – A. Alexandrescu, Die Bronzeschwerter aus Rumänien, *Dacia* n.s. tome X, Bucurest 1966, 117–190.

Alexandrov 2002 – S. Alexandrov, The Late Bronze Age settlement at Koprivlen, y: *Koprivlen*, eds. Peter Delev, Darina Vulcheva, Sofia 2002, 63–82.

Alexandrov, Petkov and Ivanov 2007 – S. Alexandrov, V. Petkov and G. Ivanov, The Late Bronze Age Necropolis in the Town of Sandanski, Southwest Bulgaria, y: *The Struma/Strymon river Valley in Prehistory*, eds. H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov, Sofia 2007, 373–387.

Andreou, Psaraki. 2007 – S. Andreou, K. Psaraki, Tradition and Innovation in the Bronze Age Pottery of the Thessaloniki Toumba, y: *The Struma/Strymon river Valley in Prehistory*, eds. H. Todorova, M. Stefanovich, G. Ivanov, Sofia 2007, 398–420.

Aslanis 1985 – I. Aslanis, *Kastanas, die Fruhbronzezeitlichen Funde und Befunde*, Berlin 1985.

Бабовић 1984 – Љ. Бабовић, Корбово, y: *Бергајске свеске II*, ур. В. Кондић, Београд 1984, 93–100.

Булатовић 2000 – А. Булатовић, Налазишта брњичке културне групе у Врањско-бујановачкој и Прешевској котлини, *Гласник САД* 15–16, Београд 2000, 23–42.

Булатовић 2007 – А. Булатовић, *Врање – културна ситрајитрафија праисторијских локалитета у Врањској регији*, Београд–Врање 2007.

Булатовић 2008 – А. Булатовић, Стамбени објекат из позног бронзаног доба са локалитета Медијана – сектор југ – прилог проучавању односа парафинске културне групе и брњичке културне групе, *Гласник САД* 24, Београд 2008, 223–244.

Bulatović 2008a. – A. Bulatović, *Geneza i razvoj kultura bronzanog doba u basenu Južne Morave*, doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Beogradu.

Blegen, Boutler, Caskey, Rawson 1958 – C. Blegen, C. Boutler, J. Caskey, M. Rawson, *Troy settlements VIIa, VIIb and VIII*, vol. IV, part 2. Princeton 1958.

Boroffka 1994 – N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur*, Teil 2. Bonn 1994.

Bouzek 1994 – J. Bouzek, Late Bronze Age in Greece and the Balkans: A Review of the present picture, *The Annual of the British School at Athens* No. 89, Athens 1994, 217–234.

Carington-Smith, Vocotopoulou 1993 – J. Carington-Smith, J. Vocotopoulou, The Excavations at Koukos

of Sykia, 1990 (resume), *То архαιολογικο εργο στη Μακεδονια και στη Θρακη* 4, Τηρσσαλονικι 1993, 447.

Carington-Smith 1994 – J. Carington-Smith, Kantharoi and a krater from Koukos, Sykia (resume), *То архαιολογικο εργο στη Μακεδονια και στη Θρακη* 5, Τηρσσαλονικι 1994, 345.

Chadwick 1958 – J. Chadwick, *The Deciphermen of Linear B*, Cambridge 1958.

Coles, Harding 1979 – M. Coles, A. F. Harding, *The Bronze Age in Europe*. London 1979.

Cvetković-Tomašević 1983 – G. Cvetković-Tomašević, Ulpijana – arheološka iskopavanja u središtu i južnom delu antičkog grada, *Saopštenja Republičkog Zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Srbije* XV, Beograd 1983, 67–94.

Czyborra 2005 – I. Czyborra, *Die ältere Eisenzeit türkisch Thrakiens und ihr Verhältnis zur südosteuropäischen Urnenfelder- und Hallstattzeit*, doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Berlinu.

Чичикова 1968 – М. Чичикова, Керамика от старата желязна епоха в Тракия, *Археолоџия*, кн. 4, Софија 1968, 15–22.

Дејановић 1971 – Д. Дејановић (ур.), *Праисторијске културе Поморавља и источне Србије*, каталог изложбе, Ниш 1971.

Desborough 1964 – V. R. Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors*, Oxford 1964.

Детев 1964 – П. Детев, Колективна находка от глинени съдове в Пловдив, *Археолоџија* VI, кн. 4, Софија 1964, 66–70.

Detev 1981 – P. Detev, Le tell Razkapanica, *Cultures préhistoriques en Bulgarie*, *Известия на Археолоџическия институт* XXXVI, Софија 1981, 141–188.

Drews 1988 – R. Drews, *The Coming of the Greeks*, New Jersey 1988.

Гарашанин 1958 – Д. Гарашанин, Ка проблему поља са урнама у Србији, *Зборник радова Народног музеја у Београду* I, Београд 1958, 297–309.

Garašanin 1996 – M. Garašanin, Die kulturelle und chronologische Stellung der Mediana-Gruppe, y: *The Yugoslav Danube basin and the Neighbouring Regions in the 2nd millennium B.C.* ed. N. Tasić, Belgrade–Vršac 1996, 201–218.

Georgiev 1982 – G. Georgiev, Die Erforschung der Bronzezeit in Nordwestbulgarien, y: *Sudosteuroopa zwischen 1600 und 1000 V. Chr.*, ed. B. Hänsel, Berlin 1982, 187–202.

Gergova 1995 – D. Gergova, Culture in the Late Bronze and the Early Iron Age in Southwest Thrace (Upper Mesta and Middle Struma Valleys), *Зборник, археологија*, нова серија 1, Скопје 1995, 31–48.

Gogaltan 1998 – F. Gogaltan Early and Middle Bronze Age Chronology in Southwest Romania. General Aspects, у: *The Early and Middle Bronze Age in the Carpathian Basin*, eds. H. Ciugudean and F. Gogaltan, Alba Iulia 1998, 191–212.

Градев 1982 – Д. Градев (ур.), Троя и Тракија, *капијалот на изложбата*, Софија–Берлин 1982.

Grammenos 1981 – D. Grammenos, Late Bronze Age Tombs and other antiquities in the region of Nevrokopi, *ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕ ΕΦΕΜΕΡΙΣ 1979, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ*, Τηρессαλονικι 1981, 70–71.

Gumă 1997 – M. Gumă, *Epoca bronzului în Banat – The Bronze Age in Banat*, Timișoara 1997.

Halstead, Jones 1980 – P. Halstead, G. Jones, Excavations at Assiros, 1975–9, у: *The Annual of the British School at Athens 75*, Athens 1980, 229–267.

Hänsel 1976 – B. Hänsel, *Beiträge zur Regionalen und Chronologischen Gliederung der Älteren Hallstattzeit an der Unteren Donau*, Bonn 1976.

Heurtley 1939 – W. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*. Cambridge 1939.

Hochstetter 1982 – A. Hochstetter, Spätbronzezeitliches und Früheisenzeitliches formengut in Makedonien und im Balkanraum, у: *Sudosteuroпа zwischen 1600 und 1000 V. Chr.*, ed. B. Hänsel, Berlin 1982, 99–118.

Hochstetter 1984 – A. Hochstetter, *Kastanas, die Handgemachte Keramik*, Prähistorische Archaeologie in Sudosteuroпа Bnd.3, Berlin 1984.

Hoddinott 1989 – R. Hoddinott, Thracians, Mysenaeans and “The Trojan Question”, у: *Thracians and Mysenaeans*, eds. J. Best, N. Vries, Leiden 1989, 52–67.

Irimia 1982 – M. Irimia, Die Bronzezeit in der Dobrudscha im Lichte neuerer Entdeckungen, у: *Sudosteuroпа zwischen 1600 und 1000 V. Chr.*, ed. B. Hänsel, Berlin 1982, 329–351.

Јевтић 1990 – М. Јевтић, Праисторијска некропола у Пироту. Прилог познавању брњичке групе, *Гласник САД* 6, Београд 1990, 92–103.

Јоцић, Стојић 2001 – М. Јоцић, М. Стојић, Врапце, окућница Михајла Јојића, *Старинар* L, Београд 2001, 285–294.

Јовчевска 2008 – Т. Јовчевска, *Манасџир, некропола од преодниот период од доцно бронзено во железно време*, Велес 2008.

Китаноски 1980 – Б. Китаноски, Праисториско керамичко депо од Варош во Прилеп, *Macedonia Actae Archaeologica* 6, Скопје 1980, 21–36.

Koukouli-Chrysanthaki 1982 – S. Koukouli-Chrysanthaki, Late Bronze Age in Eastern Macedonia, у: *Thracia Praehistorica, Supplementum Pulpudeva 3*, Semaines philippopolitaines de l’histoire et de la Culture Thrace, Plovdiv 4–19, Octobre 1978, ed. H. Todorova, Sofia 1982, 231–258.

Koukouli-Chrysanthaki 1982a – S. Koukouli-Chrysanthaki, Die Frühe Eisenzeit auf Thasos, у: *Sudosteuroпа zwischen 1600 und 1000 V. Chr.*, ed. B. Hänsel, Berlin 1982, 119–144.

Крстић 1992 – Д. Крстић, Праисторијске некрополе у Горњој Стражави, *Зборник народног музеја у Београду* XIV–1 археологија, Београд 1992, 231–248.

Лазвић 1996 – М. Лазвић, *Култура Доња Брњица – џенеа, развој и хронологија*, докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду.

Крстић 2003 – Д. Крстић, *Гламија, некропола бронзане доба у Корбову*, Београд 2003.

Leahu 1995 – V. Leahu, The Verbicioara Culture, у: *Treasures of the Bronze Age in Romania*, ed. Mircea Petrescu-Dimbovita, București 1995, 271–272.

Летица 1981 – З. Летица, Пештер у бронзано и гвоздено доба, *Старинар н.с.* XXXII, Београд, 9–16.

Ljuci 1984 – K. Ljuci, Nova grupa grobova na praistorijskoj nekropoli u Donjoj Brnjici, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* XIII–XIV, Priština 1984, 25–34.

Mitrevski 1993 – D. Mitrevski, A Brnjica Type Necropolis near Skorje, *Старинар н.с.* XLIII–XLIV, Beograd 1993, 115–124.

Митревски 1997 – Д. Митревски, Драги Пројоисторискиите заедници во Македонија, Скопје 1997.

Митревски 2001 – Д. Митревски, *Старомакедонскиот траг на Вардарски рид*, Скопје 2001.

Mitrevski 2003 – D. Mitrevski, Prehistory in Republic of Macedonia – F. Y. R. O. M., у: *Recent research in the Prehistory of the Balkans*, ed. D. Grammenos, Thessaloniki 2003, 13–72.

Папазовска 2005 – А. Папазовска, Слоевии од железното време на Вардарски Рид, у: *Вардарски Рид, Том I*, ур. Д. Митревски, Скопје 2005, 115–157.

Паровић-Пешикан 1995 – М. Паровић-Пешикан, Запажања о микенском утицају на подручју централног Балкана, *Старинар н.с.* XLVI, Београд 1995, 3–26.

Пејић 2001 – П. Пејић, Селиште, праисторијска некропола и насеље код Велике Лукање на Старој планини, *Лесковачки зборник* XLI, Лесковац 2001, 179–218.

Popham 1994 – M. Popham, The Collapse of Aegean Civilization at the End of the Late Bronze Age,

y: *The Oxford illustrated Prehistory of Europe*, ed. B. Cunliffe, Oxford 1994, 277–303.

Schuster 2003 – S. Schuster, Zur Bestattungsweise in Südrumänien in der Bronzezeit, y: *Sahranjivanje u bronzano i gvozdeno doba*, simpozijum održan u Čačku 2002. godine, ur. N. Bojović, M. Vasić, Čačak 2003, 109–130.

Sherratt 1994 – A. Sherratt, *The Emergence of Elites: Earlier Bronze Age Europe*, 2500–1300 BC, y: *The Oxford illustrated Prehistory of Europe*, ed. B. Cunliffe, Oxford 1994, 244–276.

Станковски 2007 – J. Станковски (ур.), *Кожино, шврдина на сонцеџо*, каталог изложбе, Куманово 2007.

Stefanovich 1973 – M. Stefanovich, Some Balkan Elements in the Aegean Migrations, y: *Actes du VIIIe congres international des sciences prehistoriques et protohistoriques*, ed. G. Novak, Beograd 1973, 148–161.

Srejović 1959/60 – D. Srejović, Praistorijska nekropola u Donjoj Brnjici, *Glasnik Muzeja Kosova i Metohije* IV–V, Priština 1959/60, 83–135.

Stefanovich, Bankoff 1998 – M. Stefanovich, A. Bankoff, Kamenska čuka 1993–1995, y: *J. Harvey Gaul in Memoriam*, eds. M. Stefanovich, H. Todorova, H. Hauptmann, Sofia 1998, 255–338.

Stojić 1997 – M. Stojić, Gobelets ornes du motif de spirale incrustee dans la vallee de Jagodina–Paraćin et leur rapport avec des gobelets semblables dans d'autres parties des vallees de Morava et Vardar, *Старинар н.с.* XLVIII, Beograd 1997, 53–61.

Стојић 1998 – M. Стојић, Културни хоризонт ватинске културне групе у Србији јужно од Саве и Дунава: Мојсиње–Добрача, y: *Раг Драгослава Срејовића на истраживању праисторије централног Балкана*, ur. H. Тасић, Крагујевац 1998, 133–146.

Stojić 1998a – M. Stojić, Lieux de trouvaille de la ceramique de type Vatin en Serbie au sud de la Save et du Danube, y: *Die Kulturen der Bronzezeit in dem Gebiet des Eisernen Tores*, Kolloquium in Drobeta Turnu Severin, November 1997, ed. C. Schuster, Bukarest 1998, 81–104.

Стојић 2001 – M. Стојић, Брњичка културна група у басену Јужне Мораве, *Лесковачки зборник* XLI, Лесковац 2001, 15–94.

Стојић 2004 – M. Стојић, *Пањевачки рид*, Београд 2004.

Stojić 2008 – M. Stojić, Regional Characteristic of the Brnjica cultural group, *Старинар н.с.* LVI, Beograd 2008, 73–84.

Тасић 1990 – H. Тасић, Крушевац и околина у праисторијском добу, y: *Уметничка топографија Крушевца*, ur. П. Васић, Нови Сад–Крушевац 1990, 11–30.

Tasić 1998 – N. Tasić, Elemente der Viehzuchtbe-
wegungen in der Bronzezeit im Raum Donaubecken –
Nordgriechenland, y: *Man and the animal world*, eds. P.
Anreiter, L. Bartosiewicz, E. Jerem and W. Meid, Buda-
pest 1998, 531–538.

Todorova 2007 – N. Todorova, Die paleoklima-
tische Entwicklung in VII–I Jt. vor Chr., y: *The Struma/
Strymon river Valley in Prehistory*, eds. H. Todorova,
M. Stefanovich, G. Ivanov, Sofia 2007, 1–6.

Тодоровић, Симовић 1959 – J. Тодоровић, А.
Симовић, Праисторијска некропола у селу Рутевцу
код Алексинца, *Старинар н.с.* IX–X, Београд 1959,
267–271.

Touratsoglou 2000 – I. Touratsoglou, *Macedonia –
history, monuments, museums*, Athens 2000.

Трбуховић, Трбуховић 1970 – В. Трбуховић, Ј.
Трбуховић, *Доња Тојоница, дарданска и словенска
некропола*, Прокупље–Београд 1970.

Petrescu-Dimbovita 1995 – M. Petrescu-Dimbo-
vita (ed.), *Treasures of the Bronze Age in Romania*,
București 1995.

Βαλλα 2000 – M. Βαλλα, Σοστική ερευνα σε
νεκροταφείο υστερης εποξης του χαλκου στη Φαια
Πετρα Σιδηροκαστρου, *Το αρχαιολογικο εργο στη
Μακεδονια και στη Θρακη 14*, Τησσσαλονικι 2000,
99–108.

Valla 2002 – M. Valla, Φαια Πετρα Σιδηροκασ-
τρου: Νεοτερα ευρηματα απο την προσφατη ερεγνα
ετο νεκροταφείο της υστερης εποχес χαλκου, y: *Το
αρχαιολογικο εργο στη Μακεδονια και στη Θρακη
16*, Τησσσαλονικι 2002, 157–164.

Valla 2007 – M. Valla, A Late Bronze Age Cemetery
in Faia Petra, East of the Strymon Valley, y: *The Struma/
Strymon river Valley in Prehistory*, eds. H. Todorova,
M. Stefanovich, G. Ivanov, Sofia 2007, 359–372.

Vulpe, Zamoșteanu 1982 – A. Vulpe, M. Zamoște-
anu, Ein Reichverzierter Bronzedolch aus der Moldau,
Thrace–Dacica, tom III, Bucarest 1982, 118–120.

Wardle 1997 – K. A. Wardle, Change or continuity:
Assiros Toumba at the transition from Bronze to Iron
Age, y: *Το αρχαιολογικο εργο στη Μακεδονια και
στη Θρακη 10A*, Τησσσαλονικι 1997, 443–460.

Wardle, Wardle 2007 – K. A. Wardle, D. Wardle,
Assiros Toumba: A brief history of the settlement, y: *The
Struma/Strymon river Valley in Prehistory*, eds. H. Todo-
rova, M. Stefanovich, G. Ivanov, Sofia 2007, 451–479.

Summary: ALEKSANDAR BULATOVIĆ, Institute of Archaeology, Belgrade

PARTICULAR CERAMIC FORMS IN THE CENTRAL BALKAN AND NORTHERN SHORES OF THE AEGEAN SEA IN THE LATE BRONZE AGE

Key words. – Balkan peninsula, the end of the Middle Bronze Age, the Late Bronze Age, globular beakers, Brnjica and Paraćin cultural groups.

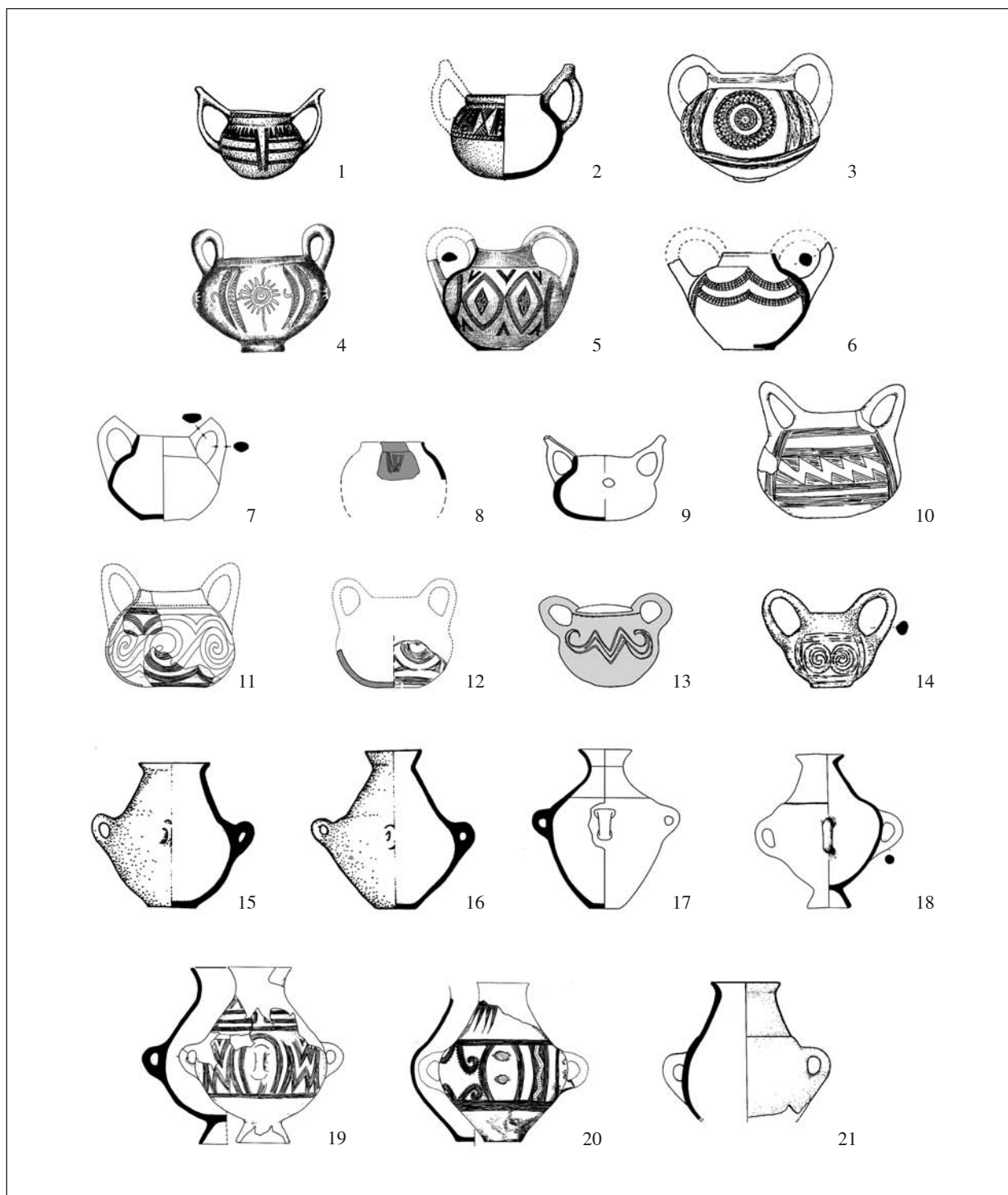
This paper deals with the appearance and development of particular ceramic forms that were prevalent on the wider territory from the lower Danube to the northern shores of the Aegean sea during the middle and Late Bronze Age. These forms relate to globular beakers, pear shaped vessels with everted rims with arch shaped handles, cups with handles with plastic applications on their upper surface, etc. Particular attention is devoted to the phenomenon of globular beakers of the LBA in the valleys of Varder, Mesta and Struma rivers. All information collected primarily through analysis of stylistic-typological characteristics of ceramics of the middle and Late Bronze Age – that took into account ritual burials, layout of settlements, trade routes and climactic conditions during that period – points to population movements from the north to the south already by the LBA, i.e. in 15th century BC. These movements contributed to the creation of particular cultural groups in the LBA in the central Balkans, such as the Brnjica cultural group.

However, these movements cannot be clearly linked to the so-called Aegean Migration, and for this reason their character and chronology are subject to debate.

Ultimately it can be concluded that beakers of the Zimnicea–Cherkovna–Plovdiv type appeared in the late Bronze Age in the Vlasine depression and the Danube valley through the evolution

of beaker forms of cultural groups of earlier periods. Almost contemporaneously, during LBA, a variant of this ceramic form, richly ornamented (mostly with spirals) and similar in manner to the cultural group Dubovac–Žuto Brdo–Grla Mare–Krna, appeared in the LBA culture in northern Greece. Clearly this stylistic mannerism, with spirals as characteristic elements, spread relatively quickly through successive migrations in the period of 15th–14th century BC, toward the south of the Balkan Peninsula, thus covering the wider territory from the southern tip of the Carpathian mountains down to the northern shores of the Aegean Sea. Participants in those migrations are in fact representatives of cultural groups that were created in the northern Balkan Peninsula during the 16th and 15th centuries BC through the breakdown of Vatic culture. As the result of pressures from the north and north-west they headed south, contributing to the creation and development of cultural groups on the territory of the central Balkans. The final destination of the migrations were the valleys of the Mesta, Struma and Vardar rivers where, starting in the 15th century BC, a noticeable foreign cultural influence can be felt that became most pronounced during 14th century BC.

Translated by Vladimir Radonjić

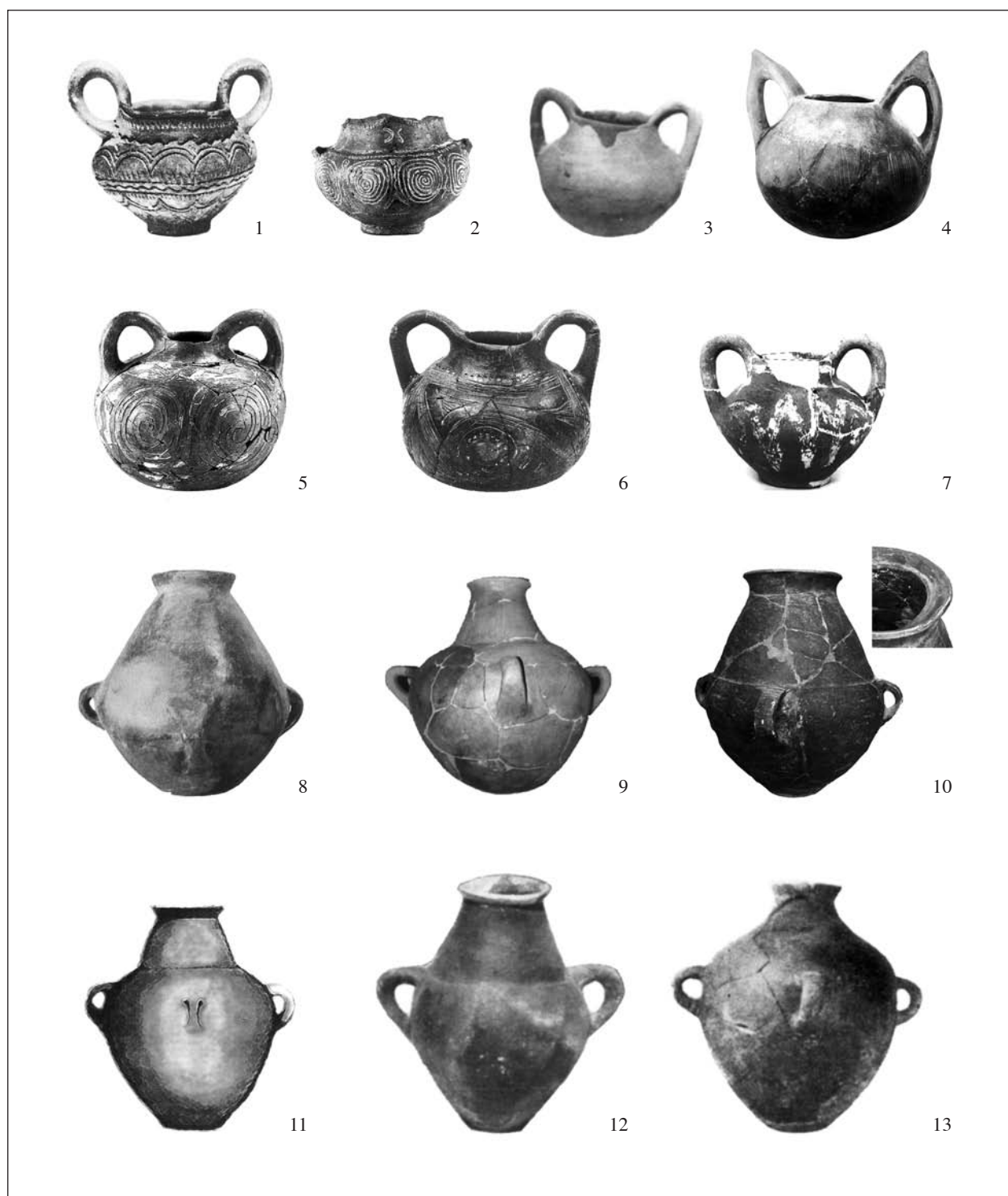

Табла I – Лошћасћи пехари и брњичке урне. Списак налазишта:

- 1) Вербичоара; 2) Барца; 3) Говора Сат; 4) Збрадила; 5) Зимнича; 6) Велика Лукања; 7, 17) Каменска чука; 8) Кончуљ; 9) Чашка; 10, 19) Пошамои; 11, 21) Кастанас; 12) Кенџурија; 13) Врџиште; 14–16) Клуџка; 18) Асирос; 20) Ексочи

Plate I – Globular beakers and brnjica urns. List of sites:

- 1) Verbičoara; 2) Barca; 3) Govora Sat; 4) Zbradila; 5) Zimniča; 6) Velika Lukanja; 7, 17) Kamenska čuka; 8) Končulj; 9) Čaška; 10, 19) Potamoi; 11, 21) Kastanas; 12) Kentria; 13) Vrtište; 14–16) Klučka; 18) Asiros; 20) Exoche

Табла II – Лошастии пехари и брњичке урне. Списак налазишта:
 1) Орсоја; 2) Корбово; 3, 12) Пловдив; 4, 8) Кокино; 5) Чаушица; 6, 13) Статмос Агиста; 7) Обреж;
 9) Чашка; 10) Прилеп; 11) Вардарски рид

Plate II – Globular beakers and brnjica urns. List of sites:
 1) Orsoja; 2) Korbovo; 3, 12) Plovdiv; 4, 8) Kokino; 5) Čaušica; 6, 13) Statmos Agista; 7) Obrež;
 9) Čaška; 10) Prilep; 11) Vardarski rid